УДК 342.384.4:321“19”

Т. І. Ткаченко, канд. істор. наук, доц.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра загальноправових дисциплін та міжнародного права,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 650508, Україна

ПРИЧИНИ І СУТЬ ДЕФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (20-30-ті рр. XX ст.)

Проаналізовано сутність політичної системи радянського суспільства у 20-30-ті роки XX ст., розкрито причини її деформації, наслідком яких стало утвердження тоталітаризму.

Ключові слова: політична система, авторитарний режим, автаркія, командно-адміністративне управління.

Забезпечення розбудови в Україні демократичної правової держави залежить певною мірою від наукового аналізу історичних подій минулого, зокрема, виявлення причин деформації політичної системи радянського суспільства, яка відбулась у 20- 30-ті роки XX ст. Саме в цей період утверджується тоталітарний режим, негативні наслідки якого ще й досі остаточно не досліджено і не викоренено.

У наукових працях останніх років широко відображено події цього періоду. Розкрито характерні риси сталінізму, його репресивно-каральну систему (І. Білас, В. Даниленко О. Зайцев, О. Субтельний), висвітлено особливості індустріалізації і колективізації та їх наслідки (Г. Касьянов, Р. Конквест, С. Кульчицький, В. Марочко, Дж. Мейс та ін.), розглянуто долю інтелігенції (І. Багряний, Г. Касьянов, Ю. Шаповал та ін.). Але недостатньо виокремлено причини деформації політичної системи 20-30 років. Зважаючи на значущість розкриття причинно-наслідкових зв’язків, зупинимось на аналізі вказаного історичного феномену.

Політичну систему розглядають як систему усіх політичних явищ, які існують у соціально неоднорідному, зокрема, класовому суспільстві [6,41].

У вузькому розумінні терміна політичну систему зводять до сукупності державних організацій, громадських об’єднань, трудових колективів, що здійснюють функції щодо реалізації політичної влади. Елементами політичної системи визначають суб’єкти політики, політичні норми та принципи, політичні відносини, політичні погляди, свідомість та культуру, зв’язки, що об’єднують названі компоненти. Розглянемо наведені складові відповідно до радянського суспільства 30-х років.

З середини 20-х років пошук шляхів соціально-економічних перетворень у країні відбувався дуже непросто, у гострій ідейній боротьбі та в обстановці політичних дискусій. У цей час почався відступ Сталіна і його оточення від демократичних засад. Відбувалось приниження ролі Леніна, його теоретичних концепцій. Так, 27 січня 1923 р. в губкоми партії був направлений лист за підписами А. А. Андреєва, М. І. Бухаріна, Ф. Е. Дзержинського, М. І. Калініна, Л. Б. Каменєва, В. В. Куйбишева, В. М. Молотова, О. І. Рикова, Й. В. Сталіна, М. П. Томського, Л. Д. Троцького, в якому вказувалось, що В. І. Ленін пише свої праці в хворобливому стані... Г. Л. Пятаков вважав, що останні праці Леніна, написані у 1923 р., “... були невдалими, були написані під тиском гнітючої хвороби ...” [2, 23].

Розрахунки Леніна на справді глибокі перетворення у економічному і

© Т. І. Ткаченко, 2003

політичному устрої не здійснилися. Неп виявився короткочасною смугою — він практично здійснювався до 1927 — 1928 рр. і з утвердженням адміністративно-командної системи партійно-державного управління країни по суті переродився у "воєнно-комуністичний" варіант моделі соціалізму. Його основою стали: підміна соціалізації основних засобів соціалізму їх одержавленням; відхід від ленінських настанов кооперування селянства; придушення демократичних форм суспільного життя; деспотизм і сваволя "вождя", який хоч і спирався на партійний та державний апарат, але фактично стояв над партією і апаратом; адміністративно-командні методи примусової (позаекономічної) організації праці, аж до державного терору; неспроможність до самокорекції, тим більше — до внутрішніх реформ через відсутність як економічних, так і політичних (демократичних) регуляторів суспільного життя; закритість країни, тенденції до автаркії в усіх сферах життя; ідеологічний конформізм і слухняність, догматизм у науці та культурі.

У ході здійснення стратегії форсованого економічного розвитку відбувалося, по-перше, розширення авторитарних засад політичного життя і, по-друге, збільшувалась кількість людей, що сприймали авторитарність. Це призвело до посилення процесу перетворення політичного режиму демократичного централізму, який переважав у 20-ті роки, у недемократичний, авторитарний режим. З року в рік риси тиранії та свавілля у ньому посилювалися. Уже в середині 30-х років культ вождя і культ особи набрали цілком потворних форм. Сталін почав сприйматися як харизматичний вождь, напівбог, що наділений надлюдськими рисами і надлюдською мудрістю. Для десятків мільйонів людей той, хто очолював партію і державу, був символом Батьківщини, Радянської влади, соціалізму. Це почуття пронизувало духовну атмосферу суспільства, визначало дії людей. По суті, головним засобом управління в країні стали накази, розпорядження, директиви. Ініціатива, заповзятливість, самодіяльність схвалювались лише тією мірою, якою вони не суперечили директиві, визначеній зверху.

Саме на вказаних принципах почала розвиватися партія, яку все частіше називали партією Леніна-Сталіна. На з'їздах, починаючи з XVI (червень 1930 р.), вільна критична атмосфера поступилась місцем парадності, звітному рапортуванню і покірно захоплюючому сприйняттю істин, проголошуваних вождем. Та й самі з'їзди стали скликатися все рідше. Так,VI — XIV з'їзди партії, що відбувалися у 1917 — 1925 рр., скликалися щорічно (в тому числі і у роки громадянської війни). XV з'їзд відбувся у 1927 р., через 2 роки після попереднього; XVI — у 1930 р., через 3 роки; XVII — у 1934 р., через 4 роки; XVIII — у 1939 р., через 5 років.

Зміна регулярності і характеру з'їзду концентровано відображали перебудову всіх органів політичної влади, усіх партійних і державних установ, свідчили про зміни стилю і методів політичного керівництва. У політичному житті відбувалось не декларованe, а дійсне, реальне відродження теорії та практики "воєнного комунізму".

Негативно на внутрішній розвиток партії, її діяльність впливали зміни у її складі. Ще у березні 1922 р. В. І. Ленін констатував наплив у неї дрібнобуржуазних елементів під виглядом робітників, що створювало небезпеку їхньої переваги. У зв'язку з цим він вважав за необхідне, по-перше, підвищити вимоги щодо прийому в партію; по-друге, розширити склад ЦК; по-третє, для відновлення балансу сил у Політбюро замінити Сталіна на посаді генсека іншою людиною, яка не тільки не претендувала б на особисту диктатуру, а й була б здатною після того, як він, Ленін, піде, забезпечити колективну роботу під керівництвом Політбюро. З цих трьох пропозицій В. І. Леніна було виконано тільки одну — про розширення складу ЦК, інші не були реалізовані. Масові кампанії для поповнення ВКП(б), які були проведені після смерті Леніна, зробили неможливим підвищити вимоги при прийомі в партію.

З липня 1930 р. до кінця 1932 р. кандидатами у члени партії було прийнято понад 2 млн. осіб. 1 млн. 281 тис., або 62,5%, становили робітники. Але більшість з них були вихідцями з селян, які прийшли у промисловість у 1928 — 1929 рр., коли почала здійснюватися перша п'ятирічка. Здебільшого вони характеризувалися низьким рівнем освіти, слабкою політичною підготовкою. Серед 614 тис. селян, прийнятих у цей час кандидатами у члени партії, абсолютна більшість мала початкову освіту. Але і щодо такого роду кадрів застосовувалися репресії. В кінці 20-х — на початок 30-х років з числа партійно-державного активу було знищено близько 500 тис. осіб. Майже мільйон працівників середньої ланки було кинуто у тюрми і табори.

Розширюючи кількісний склад партії, Сталін домігся створення могутнього надцентралізованого політичного механізму, побудованого на військовий лад. Виник інститут партійних кадрів, який, по суті, *став над партією*, був виконавцем сталінських ідей. "Як стоїть справа з керівним складом нашої партії? — запитував Сталін. — У складі нашої партії, якщо мати на увазі її керівні верстви, в 3 — 4 тисяч вищих керівників. Це, я сказав би, — генералітет нашої партії. Далі йдуть 30 — 40 тисяч середніх керівників. Це наше партійне офіцерство. Далі йдуть 100 — 150 тисяч нижчого партійного складу [5,1]. Очевидно, що таке розуміння партії не допускало і думки про якусь самостійність у виконанні волі "вождя".

Культ особи Сталіна призвів до серйозних згубних наслідків у всіх сферах діяльності партії, у всіх напрямах життя народів нашої країни. *У галузі теоретичній — пряма лінія на відмову від ленінізму*. По-перше, були забуті ленінська система поглядів і концепції побудови соціалізму в СРСР, положення про те, що соціалізм — це лад цивілізованих кооператорів. По-друге, сфальсифіковано ленінський план кооперування селян. По-третє, перекручена ленінська теорія і програма розв'язання національного питання. По-четверте, допущено відступ від ленінського вчення про принципи внутрішнього розвитку, організаторської та політичної роботи партії, її взаємовідносини з Радами, громадянськими організаціями, господарськими органами.

У галузі політичній — приниження ролі Рад як органів влади. Хоча проголошувався лозунг "Ради — обличчям до виробництва!", практично вони були позбавлені будь-яких можливостей впливати на розвиток політичного життя та розв'язання питань економічного і культурного розвитку в країні. Комплектування виборних органів відбувалось на антидемократичній основі голосування. Хоча вона і мала прямий і таємний характер, проте була виявом волі, нав'язаної виборцям партійним апаратом. Встановились командно-адміністративні, бюрократичні форми і методи управління.

У галузі економічній — під егідою плановості і докорінних переваг соціалізму над капіталізмом насадження позаекономічних методів господарювання, створення виснажливих економічних програм, порушення принципів інвестиційної політики.

У галузі соціальній — зречення принципів матеріальної заінтересованості трудівників у результаті праці, зневага госпрозрахунку, відмова від справжнього піклування про підвищення реального добробуту радянських людей.

У галузі ідейно-виховної роботи — відмова від гласності, правдивого висвітлення історії та справжнього стану справ, приниження історичної ролі особи, оспівування культу вождя, зображення становища у країні в світлі процвітання і прогресивного розвитку.

У галузі моральній — заохочення доносів, що містили наклепи на чесних комуністів і безпартійних, чим скористалися люди нечесні, кар'єристи; культивування і насадження страху, підозрілості, взаємного недовір'я між громадянами, політичної апатії.

У галузі генетичній — у результаті масових репресій знищення мільйонів фізично міцних, інтелектуально розвинутих людей. Руйнувалися сім'ї, знижувалася народжуваність. У табори і на поселення були запроторені жінки і діти "ворогів народу". Беззаконня виявлялося стосовно всіх класів і соціальних груп — робітників, селян, інтелігенції, по відношенню до всіх поколінь. Здійснювалась депортація цілих народів (німці, кримські татари, калмики, балкари та ін.). Сталін та його найближче оточення поширили терор на весь народ.

До того ж, застосовувались *антигуманні, анти людські методи регулювання міри праці та споживання*. У 30-х роках введено смертну кару або десятирічну каторгу за розкрадання колгоспної власності, встановлено тюремні покарання за збирання колосків на полях (1932 р.), віддачу до суду робітників і службовців за три прогули на місяць (1938 р.), а в подальшому — і за невелике запізнення (1940 р.), майже повністю обмежувалась будь-яка свобода пересування колгоспників, позбавлених загальногромадянських паспортів, які видавались іншим верствам населення.

Характерно, що на рубежі 20 — 30-х років було створено навіть своєрідну організацію — головне управління таборів (ГУЛАГ), яка розпоряджалась мільйонами в'язнів. Дешева робоча сила використовувалась на будівництві каналів — Біломорсько-Балтійського, Москва-Волга, на шахтах по видобуванню мідної руди, золота, вугілля, на заготівлі та вивезенні деревини. Чимало в'язнів працювало у тюремних конструкторських бюро. З середини 30-х років роботу ГУЛАГу було включено у промислові плани другої і третьої п'ятирічок і займала в них важливе місце. Продукція, яка, по суті, вироблялась безплатно, використовувалась не тільки для внутрішніх потреб, а й експортувалася, що давало можливість нагромаджувати валютні ресурси.

В умовах посилення командно-адміністративних дій партії *проводилися численні реорганізації органів господарського управління*. Вони стали своєрідними інструментами чистки цих органів від опозиціонерів і тих, хто, на думку партійних функціонерів, не викликав довір'я.

У соціально-політичному розвитку країни важливою подією став Надзвичайний VIII з'їзд Рад, який відбувався у 1936 р. Більшість народу щиро, схвально зустріла затверджену з'їздом Конституцію. Конституція СРСР 1936 р. оцінювалась Сталіним та його оточенням як документ, що *юридично закріпив перемогу соціалізму в нашій країні*, надав величезні політичні та соціально-політичні права всім трудящим, усім народам країни. Насправді ж, у цей час яскраво *виявились риси деформованого соціалізму*. Права і свободи, проголошені Конституцією, не гарантувалися. Більш того, саме після прийняття Конституції СРСР 1936 р. посилилось беззаконня, почалися масові репресії. Ряд прийнятих законів і постанов зводили нанівець право на працю — вона мала примусовий характер. Проголошено право на свободу відправлення релігійних культів залишалось на папері, бо віруючі переслідувалися, закривалися церкви, молитовні будинки. Вибори до Верховної Ради СРСР, які відбулися у грудні 1937 р., свідчили, що трудящі не одержали альтернативи при голосуванні — кандидатом у депутати висувались одна особа, причому, з числа прихильників сталінського режиму.

Підсумуємо.

1. 20 — 30-ті роки XX століття відзначені *суперечливими процесами в політичному та економічному розвитку Радянського Союзу.*

2. У 20-х роках завдяки здійсненю нової економічної політики *досягнуто значних успіхів у соціально-економічному розвитку країни*. До середини 30-х років СРСР перетворився в індустріальну державу.

3. Однак уже з середини 20-х років *почала формуватися адміністративно-командна система, розвивався* і поглиблювався *культ особи Сталіна*,

порушувалась *соціалістична законність, чинились репресії*. Була зведена нанівець влада Рад.

4. Встановилося *повновладдя Комуністичної партії*, в першу чергу її *партійного апарату*.

5. В національній політиці та практиці здійснювалась *сталінська автономізація*.

6. Монополізація центральних органів, надзвичайна централізація призвели до фактичної ліквідації суверенності союзних республік. У 30-ті роки радянська держава, по суті, *перетворилася на тоталітарну*.

Отже, аналіз розвитку історичних подій у 20 — 30-х роках дозволяє зробити такі важливі узагальнюючі висновки, які нам уявляються достатньо актуальними в суперечливому сьогоденні України. По-перше, *не можна нехтувати тими формами господарювання, які застосовуються в умовах капіталізму*. Це, насамперед, ринкові та товарно-грошові відносини, підприємництво, конкурентна боротьба. По-друге, *важливо розвивати політичний плюралізм та політичну культуру*; по-третє, тільки в умовах *правової держави*, *розвитку багатопартійності можливо домогтися справжньої демократії*, активної участі всіх верств населення в політичному житті та соціально-економічному розвитку країни.

Література

1. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні, 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — У кн. 2: К.,- 1994

2. Валентинов В. Разговор с Пятаковым в Париже //Слово. — 1989. — №11. — С. 23

3. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр.) К.,- 1991.

4. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933 рр.)//Український історичний журнал. 1995. — №1. — С. 34-48.

5. Правда. — 1937. — 29 березня; 1 квітня. — С. 1.

7. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави. // Городянка, 1993. — С. 41.

8. Шаповал Ю. І. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). — К. — 1994.

9. Mace J. E. Communism and Dillemas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine. 1918-1933. Cambridge (Mass.). — 1983.

Т. И. Ткаченко

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра общеправовых дисциплин и международного права,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ПРИЧИНЫ И СУТЬ ДЕФОРМАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА (30-е гг. XX ст.)

РЕЗЮМЕ

Проанализировав суть деформации политической системы советского общества в 20 — 30-е годы и выявляя ее причины, считаем (и это очень важно сегодня), что *только в условиях правового государства, развития многопартийности, политического плюрализма* возможно осуществление демократии в Украине.

Ключевые слова: политическая система, авторитарный режим, автаркия, командно-административное управление.